

Milan PODUNAVAC*

POLITIČKA MISAO PAVLA JOVANOVIĆA

Apstrakt: Ova studija analizira ključne političke ideje Pavla Jovanovića, jednog od vodećih političkih mislilaca u savremenoj Crnoj Gori. Osnovno jezgro studije organizovano je oko pojmova države, nacije i političke kulture. U zaključnom delu analizuje se inovativna teorija političke tranzicije i modernizacije Crne Gore.

Ključne riječi: država, nacija, politička kultura, tranzicija, Crna Gora

UVOD

Politička misao Pavla Jovanovića ostala je nedovršena i fragmentarna. Ostavio je jednu celovitu knjigu (Dva ogleđa o državi), jedan zajednički udžbenik (Savremeni politički sistemi) koji je napisao sa kolegama i prijateljima Nenadom Dimitrijevićem i Milanom Popovićem, jednu celovitu studiju o političkoj kulturi (zajednički rad sa Milošem Marjanovićem) i jedan broj radova objavljenih u časopisima. Predgovor prvom delu (Pojmovnik) napisao je prof. Radule Knežević; predgovor studiji o tranziciji (Tranzicionizam) prof. Nenad Dimitrijević. Celovitu studiju o tranziciji (Tranzicionizam), poslednji celoviti rad Pavla Jovanovića objavio je CID. CID je objavio i njegova izabrana djela i autobiografski roman. Izabrana djela priredila je Dijana Vukomanović, supruga Pavla Jovanovića. Razlog je poznat. Umro je u godinama pune teorijske zrelosti. Gubitak Pavla Jovanovića ogroman je gubitak za političku i pravnu teoriju u čitavom regionu bivše Jugoslavije, Crne Gore posebno. Pripadao je

---

* Prof. dr Milan Podunavac, Humanističke studije, Univerzitet Donja Gorica

generaciji teoretičara politike koja već od sredine osamdesetih otvara dijalog sa vladajućim normativnim i teorijskim familijama u pravnoj i političkoj teoriji i rastače kanonske obrasce marksističke ortodoksije / dogmatskog marksizma.

Kakav je Pavle Jovanović politički mislilac. Ogromne erudicije. Sve čita. Sve zna. Fascinira lakoća s kojom se kreće u polju savremene političke i pravne teorije i sigurnost sa kojom uspostavlja distancu prema njima i gradi po mnogo čemu jednu samosvojnu političku misao. To se podjednako otkriva u njegovoj teoriji države, gde je u središtu osobiti dijalog s teorijom Luja Altisera i studiji o tranziciji u kojoj nam ne samo predstavlja vladajuće škole u tranzitologiji (da upotrebim ovaj kolokvijalni izraz), već ih značajno pomera. Slojevit je politički pisac. Nije lako probiti se kroz gusto teorijsko tkanje njegovog štiva. I sam imam to iskustvo pripremajući se za ovo predavanje. I na kraju, Pavle Jovanović je u političkoj teoriji jeretik. On ne robuje ni velikim imenima (fascinira sa kojom lakoćom predstavlja čuvenu polemiku između Jirgena Habermasa i Niklasa Lumana o problemu legitimiteta i zatim izvodi samosvojan koncept), ni kanonskim političkim školama. U predgovoru što ga piše za Izabrana djela pojašnjava ovaj kritički i jeretički normativni obrazac. „Nastojao sam da svoje studente naučim da politiku promišljaju kao jedan živi svijet o kojem je teško donijeti konačan sud što je to ispravno, a što je zabluda. Politika je vječita borba dobra i zla; istine koje su danas očigledne, ne moraju biti istine sutrašnjice. To sam pokušao da pokažem i u mojim najnovijim radovima o vremenu koje je bilo i koje je „naše” — o (post) komunizmu. Teško je bilo vidjeti suton jednog misaonog svijeta i proživljavati strahove od svitanja novog dana. Moj strah, naravno, nije egzistencijalne, već isključivo intelektualne prirode — ne, ja se na bojim „kraja istorije”, meni plaši masovno klicanje pred otkrovenje postkomunističkog jevanđelja. Stoga se usudih da ponovo apelujem na jeretičko promišljanje dogme”.¹ U delu posvećenom postkomunističkoj tranziciji, ciljajući na dominaciju neoliberalne hegemonije utvrđuje da „nestanak jedne alternative, ili jednog njenog oblika, možda ne znači nestanak svake alternative, niti kraj historije”.

Studiju ću organizovati tako da pratim teorijski narativ Pavla Jovanovića. U prvom koraku razmotriću refleksije o državi; u drugom, baviću se političkim idejama i konceptima (pojmovima političke teorije); u

¹ Pavle Jovanović, „Predgovor”, Izabrana djela, CID, Podgorica, 2008, str. 14.

trećem izdvojiću traktat o Crnoj Gori (razmatranje o ljudima i njihovo snalaženje u svijetu politike); u četvrtom, razmotriću relativno celovitu studiju o postkomunističkoj tranziciji.

O DRŽAVI

Pavle Jovanović ulazi u teorijsko polje bivše Jugoslavije knjigom „Dva ogleda o državi” i odmah privlači veliku pažnju teorijske i akademske javnosti. Ova knjiga izdvaja ga u odnosu na tada vladajuću marksističku ortodoksiju. U središtu ove knjige je teorijska kritika marksističke dogme o državi kao instrumentu represivnog aparata vladajuće klase, stanovište kojem je svojom jednostavnošću Lenjin vratio krepkost i samopouzdanje koje je već bila izgubila. Ona je tri koraka ispred dominirajućeg diskursa u pravu i politici. Pripada školi koja naglašava odlučujući značaj „nadgradnje” za razumevanje komunističke formacije, temeljno podrivajući kanonsko marksističko stanovište o odnosu baze i nadgradnje.

Jovanovićeva kritika ide u dva kraka. Prvo, uvodi u raspravu neomarksističku francuskog strukturalizma Luja Altisera i Nikosa Poulantzasa. Altiser je izričit. Marksizam nema teoriju države. Na tlu marksizma razvijeno je beskrajno potcenjivanje države naspram neumitnih zakona ekonomije i istorije. Negdašnje pravom posredovano jedinstvo državnog aparata otkriva se kao fikcija koju ni samo pravo nije u stanju da pokrije. Oslonjen na Vebera, Altiser uvodi u raspravu konstrukt državnih aparata koji nisu sami po sebi ni represivni ni ideološki, nego prosto organizacije koje se kriju oko određene delatnosti. Odgovor Pavla Jovanovića na ovu inovaciju je sažeto sledeći: ovim teorijskim iskorakom neomarksizam u osnovi hoće da pobegne od svoje tradicionalne redukcije države na državni aparat. Uvlačenje klasne borbe u državni aparat, dobar je način da se prevaziđe „instrumentalna uloga”, no cena je velika: moramo se odreći same države.

U drugom koraku Pavle Jovanović otkriva unutrašnju transformaciju socijalističke države i političkog jezika o socijalističkoj državi. Ništa, utvđuje Jovanović u političkoj ideologiji marksizma, nije novo. „Država koja je klasna postaje opštenarodna, država koja je opštenarodna postaje nepolitička, država nepolitička konačno „društveno samoupravljanje”². U središtu je analize Pavla Jovanovića teorijska analiza opšte narodne države koja je u osnovi izgrađena sredinom tridesetih godina i koju Staljin

² Isto, str. 56.

obelodanjuje u Ustavu 1936. godine. Opštenarodna država „majka” je komunističke države. Pavle Jovanović analizira unutrašnju anatomiju ovog tipa države pokazujući njezine unutrašnje napetosti i protivrečnosti. Pavle Jovanović pokazuje da država ima svoju sopstvenu političku dinamiku koju ni jedan tip režima ne može da potre. To je bio slučaj i sa režimom komunističke autokratije. Odlučujuća uloga političke instance (države) i lakoća „predaje” u procesu postkomunističke tranzicije ima svoje izvoriste u nasleđu ove političke formacije (opštenarodne države).

One koje je iznenadio slom komunizma možda je i više iznenadila brza i beskrvna tranzicija u demokratiju. Razlog je u tome što tranzicija i relativno kratkotrajan prelaz u demokratiju upravo je i moguć zato što nije bio skok u nepoznato, niti izgradnja nečeg po svemu novoga. Negativni je učinak komunističkih autokratija bio manji nego što se moglo očekivati. On je pre svega bio uzrokovan dubljom srodnošću Starog sveta (čitaj zapadnih društava) i onoga što su komunisti hteli da stvore. Počev od tzv. Staljinškog ustava SSSR (1936), sve zemlje u kojima su komunisti vladali bile su nominalno ustavne demokratije. Ona je modelirana od početka do kraja prema klasičnom nekomunističkom obrascu. Mada je vlast komunističkih partija bila nesporna, građani izlaze na izbore svake četvrte godine, vlada očekuje da dobije poverenje u parlamentu, jednopartijska diktatura dobijala je oblik vladavine po pristanku. Međutim, demokratski rituali su donosili političke učinke koje rituali uvek imaju. U jednom trenutku ljudi ih uzimaju ozbiljno. Taj trenutak bio je tranzicija. Okolnost da se ove zemlje normativno predstavljaju kao ustavne demokratije veoma je pojednostavila zadatak prelaza u demokratiju. Bilo je dovoljno promeniti na ustavan način samo nekoliko odredaba ustava (ukidanje monopola komunističke partije, sloboda političkog organizovanja itd.) da bi se otvorio put slobodnim izborima i demokratskoj tranziciji. Na taj je način ostvaren osobiti kontinuitet između fasadne i stvarne demokratije i osobita forma ustavnog kontinuiteta na legalan način, koja je onemogućila da društvo ne padne u prirodno stanje i bude podložno principima političke pravde. Sve to upućuje da komunistička revolucija nije bila „totalna” i da je valja razumevati kao jednu epizodu u jednom složenom modernizacijskom procesu. Tranzicija, da se oslonim na argumentaciju Pavla Jovanovića, kao politički proces i bila je moguća, i relativno kratkotrajan prelaz u demokratiju, upravo je moguć zato što nije skok u nepoznato niti izgradnja nečega po svemu novoga. Postkomunistička tranzicija započinje i potom se odvija u uslovima pravnog kontinuiteta. Sama struktura pravnog sistema, uključiv pretežno i ustavnopravni

dio, te velike oblasti pravnog sistema, i mnoštvo pravnih ustanova ostaje netaknuto ili bar stabilno. „Trebalo primijetiti da komunistička vladavina nije nasilno srušena. Komunisti su faktički predali vlast pošto su njihove mogućnosti bile iscrpljene. Meni se čini da je ta vladavina bila epizodna. Ona je od početka do kraja bila jedno vanredno stanje zaklonjeno jednom univerzalističkom ideologijom. Ukidanje novogovora i svih javnih simbola komunističke vladavine sprovedeno je brzo i u svim zemljama. U svemu tome može se prepoznati i jedna istorijska ravnoteža višega reda. Kao što su toliko insistirali na diskontinuitetu, da od njih počinje nova epoha, koja je u biti bila samo jedna „predistorija”, tako su komunisti morali doživjeti da u istoriji budu precrtano poglavlje, da u neophodnoj obnovi kontinuiteta budu prosto zaboravljeni”.³

Opštenarodna država je tip države koji označava napredak od vizorne i ekstatične diktature proletarijata ka sistemu realnoga socijalizma, ka nekoj uređenosti i stalosti poretka koji računa sa svojim trajanjem i koja ne može bez države. Vraćam se osnovnoj argumentaciji Pavla Jovanovića: „Može se zamisliti, ako ne i dokazati da opštenarodna država nasuprot diktaturi teže legitimira najgrublje oblike političkog nasilja i bezakonja tzv. Kulta ličnosti, da ta ideja izvire iz jednog stabilizovanog sistema društvenih i političkih odnosa, koji s obzirom na svoje prirodne i neprekoračive granice stvara već jedan racionalizovan ideološki svijet.”⁴ Kao i država koja ima svoju putanju nezavisnu od režima vladanja i vlast, ma kakva bila uvek je javni mandat, uvek je osobita forma ugovora, uvek je racionalna. Vlast je oskudan resurs i otuda svaki vlastodržac nastoji da političku vladavinu osloni na saglasnosti onih nad kojima se vlada i nazore političke zajednice kakva bi ta vladavina trebalo da bude. To olakšava tegobe vladavine i oslobađa uzajamnih strahova i one koji vladaju i onih koji se pokoravaju. Otuda, vlast zakonito traga za sopstvenim „matricama legitimiteta”. Principi legitimiteta spadaju u opšte uslove reprodukcije, svaka se država mora pobrinuti za njenu vladavinu. To važi i za liberalnu Nachtwahter državu koja osobitim otklonom u odnosu na građansko društvo ponajviše potire ovu ideološku i legitimacijsku funkciju. Neoliberalna hegemonija dobarano se oslonila upravo na ovakvo razumevanje „države noćobdije” (Jovanović čitavo vreme ne prevodi njemački pojam Nachtwahter).

³ P. Jovanović, Izabrana djela, str.140.

⁴ Isto, str. 50.

Dakle, kakva je to država i gde su granice „liberalizma liberalne države”, pita se Pavle Jovanović. Šta je to što spaja ova dva tipa država. „Nachtwahter je nesumnjivo liberalna država, nikako autoritarna. Ona se stara da izolovani privatni vlasnik koji ne može a da ne učestvuje u prometu ne padne žrtvom noćnih protuva i secikesa, individualnog i organizovanog razbojništva. On smije propasti samo u skladu sa imanentnim zakonima svoga statusa, na bazi slobodnog raspolaganja privatnom svojinom — koju liberalna država kao Nachwahter mora respektovati kao što se respektuje uslov sopstvene egzistencije. Van opšte i nespecificovane službe očuvanja ekvivalentne razmene, pravne jednakosti itd. ne daju se na ovoj osnovi izvesti druge funkcije moderne države. Liberalna država kao puki Nachtwahter čisti je oblik moderne države kakav nigde nije postojao. Anarhizam je u stvari pledoaje za ovakvu državu.” Pavle Jovanović iznosi jednu tvrdnu konstrukciju liberalne države i liberalne teorije koja će sedamdesetih godina biti u središtu savremenog političkog diskursa. Argumentacija Pavla Jovanovića ima svoje ishodište i oslanja se i deli neka osnovna polazišta konstrukta minimalne države i proceduralne pravde Roberta Nozika. Sintetizujem argumentaciju iz njegove kanonske knjige „Anarhija, država i utopija” (koja je kao što se zna došla kao odgovor na Rolsovu „Teoriju pravde”): „Naš je osnovni zaključak da je država u značenju minimalne države ograničena na skup funkcija zaštite protiv nasilja, lopovluka i osiguranja ugovora. U tom obimu ona je opravdana. Država ne može upotrebljavati represivni aparat da bi omogućila prednosti jednih građana na račun drugih. Postoje samo individue sa svojim individualnim pravima. Nikakvi distributivni principi pravde ne mogu biti trajno realizovani bez trajne intervencije u individualne živote ljudi”.⁵ Dva su temeljna pitanja koje otvara rasprava o „državi noćobdiji”. Prvo je temeljeno i pita se o odnosu moderne države i građanskog društva; drugo, pak, o tome šta čini početnu formu moderne evropske države; da li je to Nachtwahter ili „Machstaat”. Ko je u pravu: Tomas Hobs ili Džon Lok. Odgovor Pavla Jovanovića je na strani Loka. Ja sam na strani Tomasa Hobsa. Machstat je armatura moderne države. No, da sledimo argumentaciju Pavla Jovanovića. Nachtwahter je početna (idealna) forma moderne države. Ako je egalite kao ekvivalentna razmena srž buržoaske ideologije kao pravne ideologije, nije teško izvesti racionalnost i regularnost institucija moderne države, modernu državu kao pravnu državu, sudiju kao

⁵ R. Nozick, *Anarchy, State, and Utopia*, Blackwell, Oxford, 197, 163.

„sudskog automata” čije je ponašanje po odbitku ljudskih slabosti predvidivo. Konstrukt „države moći”, samo da napravim digresiju, takođe je oslonjen na moćnu političku familiju. Začeta u Hobsa, ona puno značnije dobiva kod Karla Šmita, da bi joj kritička teorija frankfurtskog kruga dala puno značenje (naglasito Franc Nojman). Građansko društvo rodno je mesto moderne države. Poteškoća je konstrukta minimalne države što ona u osnovi počiva na jednoj suženoj koncepciji građanskog društva koja, da upotrebim konstrukciju Pavla Jovanovića, se može svesti na predstavu o slobodnim građanima koji ne mare jedni za druge, terajući svoje sebične interese. „Istina, odavno postoje jednostavne sheme koje ga (građansko društvo) svode na neupravljivi (slobodni, spontani, otvoreni) društveni sistem zasnovan na kapitalističkom tržištu, odnosno na društvo slobodnih pojedinaca koji uživaju izvjesna neprikosnovena prava (lična sloboda, svojina, itd.) slobodno idu za svojim interesima i uvjerenjima, međusobne odnose uređuju autonomno, što čine na jednom širokom polju bitnih životnih odnosa ne tiče se nikoga, ni države, ni crkve, nego je njihova privatna stvar. Međutim, građansko društvo mora se shvatiti kompleksnije, upravo da bi se razumjela mogućnost kontrole i ograničavanja političke vlasti. Razumije se, ova privatno vlasnička, razmjenska, privatistička ili egoistička, najzad individualistička dimenzija ostaje, štaviše ona je temeljna i temeljem je nekih osnovnih funkcija vlasti (održavanje poretka, arbitriranje u pojedinačnim sukobima) kao što je pretpostavka kapitalističke privrede. Ali, na njoj i ili pored nje uspostavljaju se ili obnavljaju i druge, socijalne, političke, kulturne, čak i tradicionalne (u smislu predmoderne) dimenzije građanskog društva koje mu omogućavaju da u dijalogu s javnom vlašću i njenim nosiocima bude starije ili jače”.⁶

Funkcije države podjednako su ekonomske i ideološke (legitimizirajuće). Naime, u mjeri u kojoj određena ideologija čini deo opštih uslova reprodukcije (bilo da je reč o protestantskoj etici, mitu o jednakim šansama, veri u prednosti slobodnog sveta) država se mora pobrinuti za njevu vladavinu. Time država stvara pretpostavke sopstvene reprodukcije (legitimizacije). I to otkriva gde su granice „liberalizmu liberalne države”. Koja je to tačka koja otkriva mesto neliberalnog začeca liberalne države. „Sve dok se određena ideologija reprodukuje u „građanskom društvu” i tom smislu spontano, država je oslobođena jedne brige, ili sve dok određena ideologija ne predstavlja uslov opšte reprodukcije država može

⁶ Pavle Jovanović, isto, str. 39.

biti spokojna. U ovom smislu liberalna država je nevinna jer ideologija njenih građana nije ništa drugo do skup ličnih uvjerenja i eventualano jedno javno mnjenje. Kao lično uverenje ili javno uverenje ova ideologija nije — već i prema drugim uslovima proste reprodukcije — uslov reprodukcije, liberalna država zato i može biti tj. može ostaviti svoje građane da misle šta hoće, da veruju u šta hoće, jer se to nje stvarno ne tiče. To dakako sa modernom kapitalističkom državom nije slučaj. Država mora da nastupi onda kada je ovaj tip (kapitalističkog) društva ugrožen. I ona to čini dva puta. Prvi put kada u 18. i 19. veku, pod pritiskom čartističkog pokreta radništva i srednjih slojeva interveniše u političkom polju uspostavljanjem opšteg prava glasa, (podsećam svi su militantni liberali ovoga perioda protivnici prava glasa), i drugi put kada pod uticajem sindikata i organizovanog radništva uspostavlja mehanizme redistributivne pravde države blagostanja. „Očitovanje negativnog ishoda, ili njegovo anticipiranje, zahtijeva dakle promjenu pravila igre. Širenje biračkog prava tokom 19. vijeka uveliko je bilo motivisano opasnošću od radikalne revolucije, kakva je bila Francuska. Razvoj ustanova socijalne države (države blagostanja) pak, u nesumnjivoj je vezi sa jačanjem organizovanih radničkih sindikata i sa izbornom snagom radničkih partija”⁷ Liberalna država nikada nije bila slaba. Put ka slobodnom tržištu, kako pokazuje Karl Polanyi (i Jovanović ga sledi) bio je otvoren i držan jednim enormnim porastom centralno organizovanog i kontrolisanog intervencionizma. Laissez faire privreda bila je proizvod smišljene akcije države. I država blagostanja, koja je odgovor kapitalizma da promoviše nacionalnu solidarnost, deo je jednog obuhvatnijeg procesa izgradnje države.

Ko kaže država blagostanja kaže nacionalna država, poziva se Pavle Jovanović na Entoni Gidensa. Mada država nije onako nadmoćna i gorđa na svoju suverenost kao što je nekada bila i uliva sve manje poverenja, osobito kod neoliberala, država je još uvek deo jednog sistema koji ništa ne može zamijeniti. Svi globalni procesi koji utiču na preobražaj/slabljenje države bili bi naprosto nezamislivi bez kontrole ograđenog prostora /teritorije i održavanja socijalnih ravnoteža prema različitim kulturnim i političkim matricama koje obavlja država i koje samo ona može da obavi. Država je „zaštitni omotač liberalnih i demokratskih institucija”. To važi i za tranzicionu državu. Ona mora biti vrlo aktivna, vrlo mobilna i zapravo vrlo jaka, tj. odlučna i delotvorna.

⁷ P. Jovanović, isto. Str. 220.

TRANZICIJA

Ovo opšte stanovište Pavle Jovanović demonstrira u obimnoj studiji o tranziciji (tranzicionizam). Politička instanca (država) centralna je za razumevanje ovoga procesa. Oslanjajući se na kanonsku teoremu nemogućnosti Jona Elstera, za razliku od političkih društava Zapada u kojima je proces modernizacije trajao nekoliko vekova, postkomunistička društva moraju ove imperATIVE (tržište, demokratija, izgradnja države, nacije) obaviti u veoma kratkom vremenu, odmah i sada. Otuda su postkomunistička društva kuća koja se mora graditi od krova (Holms). Sažeto, država se mora pojaviti kao ključni akter kreiranja novoga društva. Ma da su izazovi sa kojima se država suočava najčešće u neskladu s njezinim kapacitetom, država se suočava sa mnoštvom teških zadataka koje mora da obavi u uspostavi onoga što Jovanović označava kao stanje „normalnosti”. Nije to „normalnost” Fransisa Fukujame, koji normalnost proklamuje kao pobedu demokratskog liberalizma nad totalitarnom alternativom. Pavle Jovanović je mirniji i mudriji. Normalnost je važna, ali ne zato što bi postkomunističke države postale iste kao zapadne ustavne demokratije. Dakako, utvrđuje Jovanović, povratak u normalnost je jedno shvatanje ili jedan doživljaj koji treba uzeti ozbiljno. O kakvom je doživljaju reč? Odgovor je Pavla Jovanovića sledeći: „Zajednički nazivnik cijelog procesa jeste „oslobađanje”, oslobađanje prije svega individua od prinudnih veza i prinudnih uloga pod komunističkom vlašću. Momenti oslobađanja, ili preciznije jednog otpuštanja u slobodu, kondenzuje se oko nekih ličnih sloboda, oko nekih ekonomskih sloboda, i oko nekih političkih sloboda. Sigurno je da su to različite stvari, koje umiju da budu i protivrečne, ali njih usklađuje jedna važna okolnost: komunističko nasleđe i tranzicija od njega, negativno zasnovana orijentacija. Utoliko su jače pretpostavke uspostavljanja ideološke i institucionalne (pravna država, socijalna država) ravnoteže ekonomskog i političkog sistema” (gl. 6, od. 8).⁸ Jovanovićev tranzicionizam teorijski je i normativni okvir za jednu razvijeniju teoriju političke modernizacije.⁹ Nije to samo akademska rasprava. Ona nosi važne praktično-političke učinke. Crna Gora vapi za jednom razvijenom teorijom političke modernizacije i jednom

⁸ P. Jovanović, isto, str. 297.

⁹ N. Dimitrijević, Predgovor. Postkomunizam: o čemu (treba da) mislimo kada govorimo o tranziciji, u Izabrana djela, str. 131-136.

formom samorazumevanja socijalne i političke dinamike ovoga društva. Studije Pavla Jovanovića podastiru se kao pouzdan okvir.

Tri su segmenta postkomunističke (ili postsocijalističke) tranzicije. „To je prvo prijelaz iz jednog poretka jednopartijskog ideološko-političkog monopola u višepartijsku takmičarsku demokratiju. To je zatim, prijelaz iz dirigovane¹⁰ planske ekonomije u državnoj svojini na otvorenu tržišnu ekonomiju zasnovanu na privatnoj svojini i profitu. U nekim slučajevima, ovu dvostruku tranziciju komplikuje, ili uslovljava, promjena političkih, odnosno državnih okvira odgovarajućih društava. I to se onda može shvatiti kao neka treća tranzicija, koja se sastoji u razvitku nove političke zajednice, nove države”.¹¹ Ključni je argument Pavla Jovanovića: sva se tri vida postkomunističke tranzicije odvijaju simultano; formacija koja se rađa u osnovi je rezultat osobitog socijalnog inženjeringa (rekombinovanja već postojećih pretpostavki i ustanova); temeljnu osu ovoga procesa čini „izgradnja kapitalizma političkim sredstvima”. „Ako se u slučaju komunističke revolucije, kao i u slučaju postkomunističke tranzicije „kombinator” može zateći samo u političkoj sferi, u neposrednoj vezi sa vlašću i državom, znači li to da priča o kombinovanju vodi zaključku o svemoći političke instance. Kombinovanje /rekombinovanje kao djelo političke instance odvija se uvijek u nekom istorijskom društvu i ograničeno je prirodom svakog društva koje se sporo i mučno mijenja”.¹² Oslanjajući se na argumentaciju Karla Polanjija (Great Transformation), koji podseća da je put u slobodno tržište i *laissez privredu* bio praćen enormnom kodifikacijom i centralizacijom, uređenim pravnim sistemom i kristalizacijom brojnih pravila i konvencija (koje je mahom razorila komunistička vladavina), zadaća je države u tranziciji da ih obnovi i izgradi. Sve to ga učvršćuje u uverenju da „protivno nekim uprošćenim (neoliberalnim) predstavama, tranzicija je u isto vrijeme jedna velika kodifikacija i izgradnja. Promjena pravila igre i samo njihovo uspostavljanje izvodi se posredstvom države”. Kako je moguće, pita se Pavle Jovanović, demokratskom procedurom uvoditi kapitalizam? Odgovor je sažeto sledeći: dok je na Zapadu ustavna demokratija izrasla kao nadgradnja jednog osobenog sistema društvenih odnosa, u postkomunizmu ona mora funkcionisati kao baza, upravo kao okvir koji će se tek naknadno –ako sve bude dobro — popunjavati socijalnim sadržajima otvorenog društva. „Za razliku od zemalja

¹⁰ P. Jovanović, isto, str. 141.

¹¹ P. Jovanović, isto, 195.

¹² P. Jovanović, isto, 196.

koje su prve došle do demokratije, tek pošto se u njima razvio kapitalizam, bivše komunističke zemlje su prvo krenule u demokratsku tranziciju. Prosto zato što je komunistička vladavina bila okončana uspostavljanjem demokratije i jedino je tako mogla biti okončana. Prosto zato što je komunistička vladavina bila okončana. Samo su demokratske procedure donosile mogućnost da se u tom atomizovanom društvu prikupe i povežu snage koje će smijeniti komuniste sa vlasti, a priroda toga društava i komunističke vlasti sasvim je ograničila mogućnost uspostavljanja neke nove autokratije s nekomunističkim programom”.¹³ Jeste to bila početno „klimava” demokratija i „ne-pravi-kapitalizam”; no i jedno i drugo potvrđuju da restauracija komunizma nije moguća. Ni ova demokratija ni ova privreda kao tržišna, odnosno kapitalistička, nemaju alternativu. Na način kako to govori poljski sociolog Stomka: očekivanja od demokratije jako su porasla, ono što nije ostvario socijalizam, očekuje se da ostvari demokratija.

DEMOKRATIJA

Kakva je to demokratija i otkuda tako silni deficiti elektrokrajije (Pavlov termin za proceduralnu demokratiju)? Pavlov je odgovor: demokratija je otvorila prostor nerealnim očekivanjima. Prvi je razlog da demokratija u postkomunističkim društvima nije rezultat ustavnih i političkih borbi kakve smo gledali u zemljama kao što su Engleska i Francuska. Ova demokratija je ne samo bezalternativna, već i nezaslužena. „Hoću da kažem”, drži Pavle Jovanović, „da ova demokratija nije zaslužena, nije izborna, već je došla kao mana s neba, posle jednog ili dva mitinga na gradskom trgu, čak i bez toga. Mada je svuda prisutna osobita demokratska inspiracija, suočavamo se sa osobitim kulturno-istorijskim momentom koji karakteriše odsustvo nosilaca demokratije, ne u individualnom nego u socijalnom smislu. Nije riječ o tome da su na taj način oslabljeni podsticaji za kultivisanje nekih vrijednosti, za neku republikansku vrlinu ili građansku svijest. Odsutna je, ili sužena, i jedna važna praktična dispozicija, spremnost da se žrtvuje za demokratiju. Funkcionišući kao osobiti „banalni regulacioni mehanizam” (elektrokrajija), demokratija na negativan način vraća u političko polje homogeniziranu leguru „naroda”, uspostavljajući u osnovi jednu formu populističkog ili plebiscitarnog režima. Ova politička legura uspostavlja se svuda gde je participacija građana

¹³ Isto, str. 143.

mala ili se svodi na učešće na izborima. Sve to prati odsustvo življeg, više diferenciranog društva, odsustvo pluralizma interesa. Političke partije, bez obzira kako se zovu — nacionalne, narodne, demokratske, socijal-demokratske ili socijalističke — ideološki su slabo određene, a socijalno još manje, pokušavaju da se vežu za pulsiranje života ovoga naroda, da mu se dodvore i zarade njegovu podršku oslanjajući se na populističke, a osobito na nacionalističke manipulacije. Sve ovo ostavlja prostor između naroda i politike prazan. Narodna demokratija, zaključuje Pavle Jovanović, u osnovi je „demokratija bez naroda”. Ovo su stanja koja omogućavaju „političkoj klasi” i onome ko se domogne vlasti i koji je strukturno izdvojen iz građanskog društva, nemoćnog da spreči odmetanje vlasti, da uspostavi formu neodgovorne, parazitske i arbitrarne (samovoljne) vladavine.” Sve ovo, upozorava Pavle Jovanović, vraća nas i pokazuje ovovremenost Marksove analize vladavine Luja Bonaparte (Osamnaesti Brimer Luja Bonaparte).

Uz sve ove razloge koji uspostavljaju jednu „ograničenu demokratiju”, upozorava na još jedan strukturni moment koji upućuje na distribuciju socijalnih resursa ovih društava (socijalnog kapitala). U svim ovim zemljama, upućuje Pavle Jovanović, dobar deo zamaha koji je donelo oslobađanje od stega komunističke vlasti potrošen je na stabilizovanje države nacije. Nacija država najvažniji je evropski izum i najuspešniji izvozni evropski produkt, „zaštitni je omotač i liberalnih i demokratskih institucija”. Mada je izložena nadržavnim i globalnim silama koje ne može kontrolisati, nema ni jednog znaka koji bi ukazao da će biti zamenjena nekim drugim oblikom političke zajednice/političke organizacije. Država je osnovna osa integracije savremenih političkih društava, nacija je drugo ime za modernu političku zajednicu. Citiram: „uspjeh državu i u tome smislu njena snaga, u velikoj mjeri zavisi od prirode i osobina (političke zajednice) koju predstavlja/oblikuje”. Proces izgradnje moderne evropske države je u osnovi nacionalistički (J. Kiš) i to je teorijski nalaz koji se obnavlja u studiji P. Jovanovića.¹⁴ „Komunistička država deklarirala se kao klasna, upravo kao klasna diktatura proletarijata. Ali uprkos

---

¹⁴ „Podanici dinastičke države bili su lojalni vladaru i njihova lojalnost (fidelity) bila je zasnovana na zajedničkom nazorima o božanskoj osnovi trona. Sekularizacija i demokratizacija moderne države razorila je ovaj tip legitimiteta i nužno postavilo sledeće pitanje: „Ako je osnov vlasti svetovni i ako smo svi jednaki, kako se može od individue tražiti da bude lojalna državi na kojoj živi. Na kojoj osnovi se može tražiti da bude lojalna upravo toj državi. Jedini manje-više jasna odgovor na ovo pi-

„Proleterskom internacionalizmu”, komunistička država je istovremeno i nacionalna država. A tranzicijom nestaje priča o proleterima, ali nacija ostaje. Sve zemlje u postkomunističkoj tranziciji nastoje da budu nacije države. One koje su bile nadnacionalne raspale su se. U onim u kojima nije bilo dominantne nacije, odnosno koje su bile pogođene značajnom nacionalnom podjelom, dospjele su u ozbiljne teškoće”.¹⁵ Izgradnja nacije države u postkomunističkim društvima u značajnoj meri obnavlja modele „zakašnjele” nacije (Plesner). Ovo je model u kome nacija prethode svojim državama, etnički momenti i problemi identiteta su dominantni. Jezik, kultura, zajednička prošlost, ono je što čini zajednicu, osnov države i njenog legitimiteta. Ova država nije samo zakašnjela, ona je istovremeno periferna, inferiorna, njezine su institucije nedelotvorne, privatizovane, fasadne; one više služe po pravilu uzaludnom legitimiziranju vlasti, nego što vežu društvo i državu, završavajući u osobitim stanjima blokirane modernizacije i autoritarne vladavine. Sve ovo otvara vrata osobitoj nacionalnoj euforiji (država je njezinim građanima više naša, nego što je to stara zapadnoevropska država za njene građane), obnavlja se nacionalna simbolika, rituali i mitovi. Sažeto, nacija država postaje drugo ime za novoustanovljenu političku zajednicu, nacionalizam postaje osnovna integracijska osa ovih država. Mada je, upućuje Jovanović, „zamislivo da država ustavom bude određena samo kao zajednica svojih građana /državljana i da tako bude otvoren put svih kao ustavnih patriota, što bi mogao biti i način osujećenja nacionalističkih tendencija”, nasleđe komunističke vladavine koje je ostavilo atomizirano društvo — u odsustvu klasa, profesionalnih društava, robusnog civilnog društva — jedino nacionalizam daje uputstvo za kolektivnu akciju. Sve to uzrokuje da i u određenju konstitutivne moći i definisanju nove političke zajednice — odgovoru na pitanje ko je ustavotvorac — dominira jedan komunitaristički pristup. Ustavnost novih država pokazuje tendenciju da u centar ustava stave autorizujuću, legitimizirajuću i integrativnu funkciju ustava, dok je njegova konstitucionalna (ograničavajuća) uloga od manjeg značaja. Mada se naoko politička dinamika obnavlja, učinci su različiti. Mada je nacionalizam, kako drži Habermas, bio zajednička kapa i liberalizma i republikanizma u procesu rađanja moderne evropske države, u postkomunističkoj tranziciji nacionalizam može utemeljiti državu, pokazuje se

---

tanje od kraja osamnaestog veka je nacionalizam” (J. Kis, “Beyond Nation State”, *Social Research*, Vol. 63, No 1, Spring, 1996, str. 190–245.

¹⁵ P. Jovanović, Izabrana djela, str. 216.

kao prepreka razvitku liberalnog i demokratskog društva. I tu je poteškoća, upozorava Pavle Jovanovića. Otuda je ključni problem postkomunističkih društava kako da upravljaju/harmonizuju univerzalistička/liberalna i komunitarna načela koje nosi proces izgradnje nove političke zajednice. „Taj nacionalizam vrijeđa liberalna načela. No, uprkos tome što ove države, ako hoće da budu liberalno demokratske, treba da budu države građana, biće još dugo u politici, političkoj kulturi i svakodnevnicima ovih zemalja u manje ili više nelagodnom suživotu s različitim oblicima komunitarizma, kolektivismom i/ili populizma. Ravnopravnost građana ili državljana kao i proceduralni legitimitet, jednostavno ne mogu sami nositi čitav politički proces u tranziciji, ne mogu sami mobilisati i legitimisati rebus sic stantibus”.¹⁶ Kako vidi Pavle Jovanović rešenje ove temeljne napetosti koja prati novoustanovljene zajednice?

„Liberalno-demokratsko načelo traži političku zajednicu kao zajednicu građana/državljana koja apstrahuje svako partikularno obilježje građanina pa i ono etničko (nacionalno). Ipak, izvjesni oblici solidarnosti, izvjesne linije legitimiranja, izvjesne pretpostavke komuniciranja, razumijevanja i samorazumevanja vode nacionalnom identitetu zajednice i o tome ne može biti nikakvog izuzetka, iako nacionalni identitet ne mora biti etnički definisan (sa nekim razlikama Amerikanci su Amerikanci, a Švajcarci su Švajcarci). U ovim tranzicijskim zemljama, potreba da se ovaj i naglasi, bar isprva prilično je velika i to bez obzira na problem manjina.”¹⁷ Moja digresija: i kada identitet zajednice nije etnički definisan, svi njeni građani „nose” nacionalno ime svoje države. Na način kako to kaže M. Volcer: „Sve nacije — države deluju tako što reprodukuju ljude i žene određene vrste: norveške, francuske, holandske, ili bilo koje drugo” (Volcer).

KOLEKTIVNI IDENTITET SHVAĆEN KONTEKSTUALNO

Ovo su pitanja (kolektivni identitet) koja su ga pred kraj njegovog života potpuno zaokupila. O tim pitanjima vodili smo žestoke rasprave nas trojica prijatelja.

Predavanje ću završiti Pavlovim refleksijama o Crnoj Gori i njezinom kolektivnom identitetu. Kakav je Pavlov odnos prema Crnoj Gori i kakav

¹⁶ Isto, 217.

¹⁷ P. Jovanović, isto. Str 260.

je Pavle Crnogorac? Odnos Pavla prema Crnoj Gori je etički; Pavle Jovanović etički je Crnogorac. Da podastrem to njegovim argumentima.

Crna Gora ima već dugo (više od dva i po stoleća) jasan i u osnovi nepromenjen geografski, kulturni i istorijski identitet. Ova (Crna Gora) se zajednica uvek razlikovala od drugih i okolnih.

Ona je do 1878. izrazito tradicionalna, i jednoverna. Dolazak drugih nacija i vera stvara jedan model snošljivog života, ali ne tvori drugu naciju. Nema nikakvog melting pota. Crnogorci imaju poseban i složen identitet i nimalo sklonosti za asimilaciju inoveraca i inorodaca. Sažeto, Crna Gora je u etničkom smislu izrazito crnogorska, ali sa spremnošću da uvaži osnovne interese manjina.

Odnos prema drugim širim zajednicama i savezima. Osećaj ugroženosti, usamljenost pred spoljnim i prirodnim silama (opasnost i strah od gladi) kompenziran je psihološki i stvarno posebnim vezama sa Rusijom, posle pripadnosti srpstvu i jugoslovenstvu. Međutim, bez obzira što je u dva duža perioda izložena modernizaciji, niko u tu zemlju (Crnu Goru) nije upao da nametne svoje vrednosti i način života. Crnogorac ima vrlo snažan i određen identitet koji doživljava kao nešto objektivno i nepromenjivo.

Vlast se doživljava kao „naša”. Odnosi između građana i gospodara u osnovi su odnosi jednakosti, na način kako to ostavlja Vuk Karadžić. Kada Vladika uđe, oni oko njega i dalje sjede ili se na njega ne obaziru. Centralna se vlast sporo uspostavljala. Nije mnogo mogao ni da uzme ni da da.

I konačno, nekoliko fragmentarnih refleksija o periodu nakon 1990. godine. Crna Gora se suočava sa problemom diferencijacije koju donosi tržišna privreda i demokratska tranzicija.

Kako će se razvijati socijalna i politička dinamika zavisi od tri vrste rasepa koji dominiraju u Crnoj Gori.

Prvi je socijalno-ekonomski, koji se suočava sa nuždom da se osigura opšti nivo sigurnosti koji je posledica narastajućih razlika. S argumentom koji smo već demonstrirali o nadmoći političke instance, „država mora biti u stanju da osigura razvoj, životni standard i socijalne službe”.

Drugi je onaj koji se odnosi na etničke odnose. Ako su i bili stabilni, pod uticajem uzavrele okoline postali su manje stabilni i više delikatni. Ovde, drži Pavle Jovanović, treba razlikovati odnose etničkih Crnogoraca i pripadnika etničkih manjina, Muslimana (Bošnjaka) i Albanaca — od odnosa između Crnogoraca i onih koji se u Crnoj Gori deklarišu kao Srbi. Poslednji u najvećoj meri zavise od odnosa Srbije i Crne Gore.

Ovaj problem, kao i problem državnopravnog statusa Crne Gore u središtu je političkog života i najdublje političke podele u Crnoj Gori. Bilo koje rešenje imaće dalekosežne posledice po život njezinih građana.

Izložio sam u predavanju najvažnije segmente političke teorije Pavla Jovanovića. Mnogo je snažnih teorijskih i normativnih motiva. Pa ipak, šta smatram najvažnijim. Ovo je delo jednog etičkog Crnogorca koji svojim savremenicima ostavlja jedno etičko samorazumevanje Crne Gore kao političke zajednice i jedan pouzdan okvir za istraživanje političke modernizacije ove države. Odgovor na ovaj teški i složeni problem bio bi najbolji doprinos teorijskom nasleđu koje je ostavio.

Milan PODUNAVAC

POLITICAL THOUGHT OF PAVLE JOVANOVIĆ

Summary

Pavle Jovanovic belongs to the leading social and political thinkers in contemporary Montenegro. This paper is organized around his fundamental concepts (state, nation, identity, transition). In the concluding part the Montenegrin collective and political identity is analysed backed on fundamental ideas of Pavle Jovanovic.

Key words: state, nation, transition, collective identity, Montenegro